

शाश्वत विकास आणि भारत

श्री. सुरवसे शिवाजी आप्पा

संशोधक विद्यार्थी

स्वामी रामानंद तीर्थ मराठवाडा विद्यापीठ, नांदेड.

प्रस्तावना:-

शाश्वत विकास या संकल्पनेचा उगम घटत असलेली जागतिक नैसर्गिक संसाधने आणि त्यामुळे मंदावणाऱ्या आर्थिक विकासाची भीती यामधून निर्माण झाली. जागतिक उत्पादन व्यवस्थेवर नियंत्रण असलेल्या मूठभर देशांनी घडवून आणलेला पृथ्वीच्या मौल्यवान व मर्यादित संसाधनांच्या गैरवापराच्या परिणाम स्वरूप ही संकल्पना हळूहळू विकसित होत गेली. शाश्वत विकास ही संकल्पना संसाधनाचा वापर व त्यामुळे निर्माण होणारे दुष्परिणाम यांच्याशी संबंधित आहे. सर्व प्रकारचा आर्थिक विकास हा नैसर्गिक संसाधनांच्या वापरावर अवलंबून असतो. मात्र नैसर्गिक संसाधने नेहमी मर्यादित असतात. त्यामुळे ती नेहमी संपण्याचा धोका असतो. असे झाल्यास भविष्यकालीन विकासाची गती मंदावण्याचा धोका असतो. तसेच उत्पादन प्रक्रिये दरम्यान पर्यावरणाची हानी होत असते. दूषित पर्यावरणामुळे विकासाच्या गतीला खिळ बसण्याचा धोका असतो.

भारताला जैवविविधतेचा खजिना असलेल्या पर्वतरांगा, अर्थकारणाला गती देणारे व पर्यावरणाला समृद्ध करणारे समुद्रकिनारे, जमिनीखाली असणारी खनिजरूपी संपत्ती, नद्यांनी व त्याच्या खोऱ्यांने समृद्ध केलेला परिसर, वैविध्यपूर्ण वृक्षांनी नटलेली वनराई, जंगले आणि प्राणी पक्षांचा अधिवास असणारी अभयारण्ये, आदींनी भारताचे पर्यावरण समृद्ध केले आहे. बदलत्या काळात देशातील या समृद्ध पर्यावरणासमोर आव्हानेही उभी राहिले आहेत. या आव्हानांचा सामना करण्यासाठी पर्यावरण स्नेही शाश्वत विकासाचे सूत्र अवलंबून प्रयत्न करण्याची गरज आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:-

1. शाश्वत विकासाच्या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.
2. शाश्वत विकासाच्या घटकांचा अभ्यास करणे.
3. भारतातील शाश्वत विकासाच्या समस्या आणि आव्हानांचा अभ्यास करणे.
4. शाश्वत विकास लक्षांवर आधारित भारताच्या कामगिरीचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:-

या संशोधनासाठी प्राथमिक तथ्यांचा वापर करण्यात आलेला नाही. हे संशोधन केवळ दुय्यम सामग्रीवर आधारित आहे. तथ्यांचे संकलन करताना क्रमिक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, वर्तमानपत्रे, मासिके, त्रैमासिके, प्रकाशित व अप्रकाशित अहवाल, इंटरनेट इ. साधनांचा वापर करण्यात आलेला आहे. प्रामुख्याने हा संशोधनपर निबंध वर्णनात्मक व विश्लेषणात्मक आहे. या आधारे संशोधन अहवाल लिहिण्याचा प्रयत्न करण्यात आलेला आहे.

संशोधन मर्यादा:-

प्रस्तुत संशोधन हे 'शाश्वत विकास आणि भारत' या विषयाशी निगडित व मर्यादित आहे. या संशोधन लेखनासाठी शब्द मर्यादा असल्याने महत्त्वाच्या मुद्द्यावर, थोडक्यात संशोधनात्मक विश्लेषण करण्यात आलेले आहे.

विषय प्रतिपादन:-

१९८३ साली संयुक्त राष्ट्रांच्या आमसभेने 'जागतिक पर्यावरण व विकास आयोग' स्थापन केला. या आयोगाच्या अध्यक्षता नॉर्वेच्या पंतप्रधान 'श्रीमती ग्रो हर्लने ब्रन्डलॅंड' या होत्या. या आयोगाने १९८७ मध्ये 'Our Common Future' या नावाने आपला अहवाल जाहीर केला. या अहवालात शाश्वत विकासाची पुढील व्याख्या देण्यात आलेली आहे. "शाश्वत विकास म्हणजे असा विकास जो भविष्यकालीन पिढ्यांची स्वतःच्या गरजा भागवण्याची क्षमता थोडक्यात न आणता वर्तमानातील गरजा भागवू शकतो."

शाश्वत विकास पूर्तीसाठी आवश्यक बदल :-

१. लोकसंख्या संक्रमण:- लोकसंख्येचे अल्प जन्मदर व अल्प मृत्यूदर अशा स्थिर स्थितीत संक्रमण होणे गरजेचे आहे. लोकसंख्येवरील नियंत्रण संबंधित कायद्याची कठोर अंमलबजावणी केली पाहिजे.
२. ऊर्जा संक्रमण:- अक्षय उर्जेवर जास्त अवलंबून राहणे.
३. संसाधन संक्रमण:- संसाधनाचा वापर शाश्वत पद्धतीने करणे गरजेचे आहे. भावी पिढीच्या कल्याणाचा विचार करून नैसर्गिक साधन संपत्तीचा काटकसरीने वापर केला पाहिजे. वाढत्या नागरीकरणामुळे व बदलत्या जीवनशैली

मुले कचऱ्यांचे प्रमाण वाढत आहे. या कचऱ्यांची विल्हेवाट योग्य पद्धतीने लावली पाहिजे

४. आर्थिक संक्रमण:- आर्थिक विकासाबरोबरच पर्यावरणाचाही विचार करणारी अर्थव्यवस्था निर्माण केली पाहिजे. पर्यावरण प्रदूषण रोखण्यासाठी प्रयत्न करणे, त्यासाठी लोकशिक्षण दिले पाहिजे. वृक्ष लागवड प्रत्येक व्यक्तीला सक्तीची केली पाहिजे. प्रत्येकाने स्वयंचलित वाहनांची देखभाल वेळेवर करावी व शासनाने वाहनावर प्रदूषण कर आकारला पाहिजे.

५. राजकीय संक्रमण व जागतिक तडजोडींचे प्रयत्न:- सर्व घटकांचा सक्रिय सहभाग स्वीकारणारी राजकीय व्यवस्था गरजेची आहे. धोरण निर्मितीत महिला आणि तरुणांचा सहभाग वाढवला पाहिजे. शाश्वत विकास आणि पर्यावरणाचे संरक्षणासाठी सामुदायिक भूमिकेतून कार्य केले पाहिजे. विकासाच्या योजना, धोरणात्मक निर्णय आणि मानवी दृष्टिकोन यांची न्याय तत्वावर मांडणी केली पाहिजे.

६. नैतिक आणि आध्यात्मिक संक्रमण:- मानवी दृष्टिकोनात बदल करून मनुष्य व निसर्ग यांना भिन्न न मानता त्यांचे परस्पर अवलंबत्व स्विकारणारा दृष्टिकोन विकसित करणे गरजेचे आहे. निसर्गापासून दूर गेलेल्या मनुष्याला पुन्हा निसर्गाकडे आकर्षित केले पाहिजे.

शाश्वत विकास पूर्तीसाठी आराखडा:-

1. गरिबांच्या समस्यांवर लक्ष:- गरीब देशांमधील ज्या लोकांकडे उपजीविकेसाठी व इतर कोणत्याही पर्याय उपलब्ध नसतो, त्यांच्याकडून पर्यावरणाचे नुकसान होते. उपजीविका धोक्यात असताना संसाधनांचा बेसुमार वापर केला जातो. त्यामुळे संसाधनांच्या असमान वितरणावर उपाययोजना करायला हवी.
2. संसाधनाचा शाश्वत वापर केला पाहिजे.
3. संसाधनाचे प्रभावी नियोजन केले पाहिजे.
4. संसाधनाच्या नियोजनात स्थानिक ज्ञानाचा वापर करणे गरजेचे आहे.
5. संसाधनाचे योग्य मूल्यांकन केले पाहिजे.

शाश्वत विकास आणि भारत:-

शाश्वत विकासाची तत्वे अंगिकारणे भारतासारख्या विकसनशील देशाला अत्यावश्यक आहे. कारण भारताची पारंपरिक कृषिप्रधान अर्थव्यवस्था विकसित देशाप्रमाणे जलद आर्थिक विकासाचा मार्ग स्वीकारू लागली आहे. त्यातून होणारा संसाधनाचा र्हास हा देशातील नैसर्गिक परिसंस्थांचा र्हास होण्यास कारणीभूत ठरू शकतो.

शाश्वत कृषी (Sustainable Agriculture) हे भारतामध्ये उद्दिष्ट ठरविण्यात आले आहे. कृषी विकास आराखडा हा (Agriculture Development Strategy) १९९९ मध्ये राष्ट्रीय शाश्वत विकास आणि ग्रामीण विकास आराखडा म्हणून स्वीकारण्यात आला. 'National Sustainable Agriculture and Rural Development (SARD) strategy' अंतर्गत केली जाणारी महत्वाची कार्ये:- १. फलशेतीचा विकास. २. त्या त्या प्रदेशांना अनुकूलित पिकांचे निर्मिती. ३. जैविक खते व जैविक तंत्रज्ञानाचा वापर. ४. पाणलोट क्षेत्र विकास. ५. मृदा व जलसंवर्धन. ६. कृषी संशोधन.

सार्ड (SARD) अंतर्गत टाकाऊ वस्तूंची विल्हेवाट, पुनर्प्रक्रिया, वापर व नियोजन करण्यासाठी राष्ट्रीय टाकाऊ पदार्थ व्यवस्थापन परिषदे (National Waste Management Council) ची स्थापना तसेच गंगा कृती योजना (Ganga Action Plan) सारख्या प्रदूषण नियंत्रण कार्यक्रमांचा विकास केला गेला.

शाश्वत विकास लक्षांवर भारताची कामगिरी:-

शाश्वत विकास उद्दिष्टांमधील कामगिरीच्या बाबतीत २०२२ मध्ये भारताचे स्थान १९२ देशांमध्ये तीन स्थानांनी घसरून १२० क्रमांकावर आले आहे. २०२१ मध्ये भारत १९२ राष्ट्रांमध्ये ११७ व्या क्रमांकावर होता. भारताचा एकूण SDG स्कोअर १०० पैकी ६६ होता. शून्य भूक, चांगले आरोग्य आणि कल्याण, लैंगिक समानता, शाश्वत शहरे आणि समुदाय या उद्दिष्टांमधील भारताच्या खराब कामगिरीमुळे देशाचे स्थान कमी झाले. दर्जेदार शिक्षण आणि जमिनीच्या पैलूवरील जीवनाच्या बाबतीतही भारताने खराब कामगिरी केली आहे.

भारताच्या शाश्वत विकासा पुढील आव्हाने:-

आजच्या काळात आपल्या देशाचा व सर्व मानव जातीचा सर्वांगीण विकास होणे आवश्यक आहे. शाश्वत विकास आणि पर्यावरण संरक्षणासाठी काही संस्था व संघटना कार्य करीत आहेत. तथापी हे प्रयत्न पुरेसे नाहीत. शाश्वत विकासाचा विचार पुढे नेण्यामध्ये काही अडचणी व आव्हाने आहेत. ती पुढीलप्रमाणे:-

१. लोकसंख्या वाढ:-

जसजशी भारताची लोकसंख्या वाढते आहे, तसतसे उपलब्ध असणाऱ्या नैसर्गिक संसाधनावर ताण येतो. आज जगाची लोकसंख्या अंदाजे ७.७ अब्ज आहे व भारताची लोकसंख्या अंदाजे १.३२ अब्ज आहे. भारतातील लोकसंख्येच्या वाढीचा वेग हा धडकी भरवणारा आहे. २००१ ते २०११ या दशकात लोकसंख्या वाढीचा वार्षिक दर हा

१.६४% होता.या वाढत्या लोकसंख्येला अन्न, पिण्याचे पाणी व ऊर्जा आणायची कुठून हा प्रश्न आपल्या देशाला सतावतो आहे. इतक्या मोठ्या लोकसंख्येकडून ज्या वेगाने आज हे नैसर्गिक स्रोत वापरले जात आहेत ते पाहत हे स्रोत फार काळापर्यंत टिकू शकणार नाहीत.

२. नैसर्गिक संसाधनांचे शोषण:-

औद्योगिक स्तरावरील नैसर्गिक साधनांचे शोषण हे १९ व्या शतकापासून सुरू झाले. लाकूड, कोळसा, धातू, तेल, नैसर्गिक वायू, जमिनीखालील खनिजे, पाणी अशा प्रकारची अनेक संसाधने औद्योगिक व व्यावसायिक उपयोगासाठी, साधनांची प्रगती आणि विकास, राहणीमानातील बदल यामुळे कार्यालय, घरे, उद्योग व शेती या सर्व ठिकाणी निरनिराळ्या उपकरणांचा वापर होऊ लागला. यामुळे अर्थात नैसर्गिक संसाधनांचा अतिवापर होऊ लागला. हा अतिवापर कमी करणे हे एक आव्हान आहे. भारतातून दरवर्षी दहा लाख हेक्टर जंगल नष्ट होत असावं असा अभ्यासकांचा अंदाज आहे.

३. गरिबी:-

भारतासारख्या विकसनशील देशात गरिबी हे एक मोठे आव्हान आहे. शाश्वत विकास करताना गरीब व वंचित लोकांच्या मूलभूत गरजाही लक्षात घेतल्या पाहिजेत. कारण चांगले आयुष्य जगण्याची इच्छा व आकांक्षा त्यांनाही असते.भारतात नियोजन आयोगाच्या जुलै २०१३ च्या अहवालानुसार दारिद्र्यरेषेखालील जनतेचे प्रमाण २०११-१२ मध्ये २१.९% इतके आहे.

४. प्रदूषण :-

प्रदूषण(वायुप्रदूषण, ध्वनिप्रदूषण, जलप्रदूषण इ.) ही आपल्या देशांमधील एक जटिल समस्या आहे. त्याचा नागरी जीवनावर विपरीत परिणाम झालेला दिसून येतो. शहरांचा वाढता विकास, सोईसुविधांचा तुटवडा तसेच नियमांचे उल्लंघन यामुळे प्रदूषण ही एक गंभीर समस्या होते. शहरांची जशी वाढ होते तशी प्रदूषणातदेखील वाढ होते. खाणकाम, औद्योगिकीकरण, वीज निर्मिती, शहरीकरण, वाहनांची वर्दळ आणि विकास प्रकल्प यातून प्रदूषणामध्ये भर पडते. बेसुमार वृक्षतोडीमुळे वनांचे क्षेत्र घटत आहे. खाणकामामुळे पर्यावरणाची अवनती होत आहे. खाणीच्या जवळ राहणाऱ्या लोकांच्या आरोग्यावर खनिजांचे कण,धूळ, स्फोट, खाणीतील आगी इत्यादीचे दुष्परिणाम होतात.औष्णिक प्रकल्पातून निघालेल्या टाकाऊ पदार्थ आजूबाजूचे जलस्रोत आणि जलसाठे प्रदूषित करतात.

५. हवामान बदल:-

हवामान बदलाच्या जोखीम निर्देशांकाच्या जागतिक क्रमवारीत तीव्र जोखीम असलेल्या देशांत बांगलादेशापाठोपाठ भारतच आहे. हे ध्यानात ठेवून पावले टाकली जावीत. विशाल दृष्टिकोन नसेल तर पर्यावरणाचा अंत अटळ आहे." पर्यावरण न जपणारा समाज काळाच्या ओघात नाहीसे होतात. हा इतिहास आहे." असे कोलॅप्स-हाऊ सोसायटीज चूज टू फेल ऑर सर्व्हाइव्ह या ग्रंथाचे लेखक जॅरॅड डायमंड यांनी बजावून ठेवले आहे.एकविसाव्या शतकावर हवामान बदलाच्या संकटाचे गडद ढग आहेत.

६. नैसर्गिक संसाधनांचे असमान वितरण:-

विकसित देशातील लोकांचा नैसर्गिक संसाधनांचा दरडोई वापर हा विकसनशील देशातील लोकांच्या वापरापेक्षा ५० पटीने अधिक आहे. एकट्या अमेरिकेची लोकसंख्या जगाच्या लोकसंख्येच्या फक्त ४% आहे. तर ते जगातील संसाधनांपैकी २५% संसाधने वापरतात. देशांतर्गत पाण्याच्या वापराबाबतही असमानता दिसून येते. जेव्हा मोठी धरणे बांधली जातात तेव्हा जंगलाचे मोठे पट्टे व लोकांची शेतजमीन वापरली जाते. त्यांचा उदरनिर्वाह या शेतजमिनीवर अवलंबून असतो. धरणामुळे या लोकांना इतरत्र विस्थापित व्हावे लागते.

७. उपभोक्तावाद:-

वाढत जाणाऱ्या अर्थव्यवस्थेत लोकांची खरेदी करण्याची क्षमता वाढते. यामुळे चैनीच्या अनेक वस्तू खरेदी करण्यात वाढ झाली. तसेच वेगवेगळ्या प्रकारच्या इलेक्ट्रॉनिक, प्लॅस्टिक व धातूच्या वस्तूंचे उत्पादन हा बाजारातील एक आकर्षणाचा मोठा स्रोत बनला. कृत्रिम साधनांचा वापर वाढल्यामुळे त्यांची योग्य विल्हेवाट लागत नसल्याने प्रदूषण वाढत आहे. त्यावर प्रतिबंध घालणे हे फार मोठे आव्हान उभे आहे.

शाश्वत विकासाच्या मार्गाने जायचे असेल, तर लोकांना त्यांची जीवनशैली बदलावी लागेल आणि कमी संसाधनांचा वापर करावा लागेल. प्रत्यक्षात लोक असे करण्यास नाखूश असतात. शाश्वत विकासापुढील हे एक मोठे आव्हान आहे.

८. शिक्षण व बेरोजगारी:-

अशिक्षितता हे शाश्वत विकासापुढील मोठे आव्हान आहे. भारताची २०११ च्या जनगणना अहवालानुसार एकूण साक्षरता ७४.०४%आहे. गरीब लोक त्यांच्या मुलांना शिक्षण देऊ शकत नाहीत. गुणवत्तापूर्ण शिक्षण नसल्यामुळे त्यांना चांगला रोजगार मिळत नाही. हे दृष्ट चक्र चालू राहते. देशातील लोकसंख्या वाढ हे बेरोजगारीचे एक कारण

आहे. राष्ट्रीय नमुना पाहणी संस्थेच्या २०११-१२ मधील अहवालानुसार भारतात एक कोटी आठ लाख लोक बेरोजगार होते. जागतिक बँकेच्या २०१२ च्या अहवालानुसार विनिमय दर पद्धतीने भारताचे स्थूल राष्ट्रीय उत्पन्न अत्यल्प म्हणजे केवळ १३४० डॉलर्स इतकेच होते. त्यातही भारतात उत्पन्नाच्या असमान वितरणामुळे श्रीमंत अधिक श्रीमंत तर गरीब अधिकच गरीब अशी विषमता आहे.

९. जागरूकता:-

पृथ्वीवरचे नैसर्गिक स्रोत मर्यादित आहेत तसेच अपुनर्नवीकरणीय स्रोत एकदा वापरून संपले की पुन्हा निर्माण होणार नाहीत, याची सामान्य माणसांना जाणीव नसते. म्हणूनच या स्रोतांचा योग्य कार्यक्षम वापर झाला पाहिजे. वस्तूंची खरेदी करण्यापूर्वी लोकांनी स्वतःची खरी गरज लक्षात घेतली पाहिजे.

१०. वैयक्तिक जीवनशैली आणि राजकारण:-

आपल्यापुढे वैयक्तिक जीवनशैली आणि राजकारण बदलण्याचं दुहेरी स्वरूपाचं आव्हान आहे. आत्ममग्न व पर्यावरण विनाश करणारी जीवनशैली बदलावी लागणार आहे. त्याचवेळी राजकारणाचं स्वरूप बदलण्यासाठी झटावं लागणार आहे. "जगताना प्रत्येक पावलावर राजकारणाला सामोरं जावं लागतं. तुम्हाला राजकीय भूमिका घ्यावी लागते. राजकारण विरहित काहीही असू शकत नाही." या व्लादिमीर लेनिन यांच्या वचनाची प्रचिती सतत येते. पर्यावरणाला आणि पृथ्वीला अंताकडे न्यायचं की नाही याचा निर्णय आपल्या वर्तनातून होणार आहे.

११. शासकीय धोरण:-

शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सरकारला काही कठोर निर्णय घ्यावे लागतील व विविध योजनांची अंमलबजावणी करावी लागेल. वस्तूंचे उत्पादन करताना त्यांची पर्यावरणीय मूल्ये लक्षात घेऊन सर्व वस्तूंच्या किमतीची पुनर्रचना करावी लागेल. त्याचप्रमाणे अपारंपरिक ऊर्जा साधने उदाहरणार्थ सौरऊर्जा, गोबर गॅस व पवन ऊर्जा अशा उपकरणावर सवलत द्यावी लागेल. पर्जन्य संकलनासाठी सवलत द्यावी लागेल. शाश्वत विकासाची उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी शासनाने अशा योजनांची अंमलबजावणी करावी.

भारताचे विकासाचे प्रतिरूप हे आधुनिकही आहे आणि समकालीन सुद्धा ! परंपरा आणि शाश्वत विकास यात ते रुजलेले आहे. 'पर्यावरणवादी जीवनशैली' हे प्रधानमंत्री नरेंद्र मोदी यांनी सुरु केलेली लोकचळवळ आहे. तिच्या

यशाच्या जोरावर रोम शिखर परिषदेत 'जी-२०' नेत्यांनी मान्य केलेल्या हवामान कृती आराखड्यातील, 'परवडणारे वित्त सहाय्य, तंत्रज्ञानाची देवाण-घेवाण आणि शाश्वत उपभोग आणि उत्पादन' या महत्त्वपूर्ण बाबींवर भारत अत्यंत सखोलपणे काम करणार आहे.

'जी-२०'च्या धोरणाला तसेच परंपरा आणि 'संवर्धन व संयम' या मूल्यांवर आधारित जीवन जगण्याचे निरोगी आणि शाश्वत मार्ग यांना प्रोत्साहन देण्यासाठी विश्वव्यापी चळवळ उभी करण्याचा भारताचा मानस आहे. शाश्वतेसाठी व्यक्तिगत स्तरावर निर्णय घेणे आणि शाश्वत जीवन शैलीची मूल्ये समाजात रुजवणे यावर भर दिला जाईल. यात पर्यावरणवादी जीवन शैली वर्तुळाकार/ चक्राकार अर्थव्यवस्था हरित पर्यटन आणि सांस्कृतिक प्रथा-परंपराचे जतन व संवर्धन तसेच त्यासाठी संसाधनाची जुळवाजुळव या सगळ्यांचा अंतर्भाव असणार आहे.

निष्कर्ष:-

आर्थिक विकासाची प्रक्रिया नेहमी पर्यावरणाला मारक असल्याचे दिसून येते. आर्थिक विकास प्रथम पर्यावरणीय अवनतीसाठी कारणीभूत ठरतो, मात्र आर्थिक वाढीच्या एका टप्प्यानंतर समाज पर्यावरणाशी आपला संबंधांमध्ये सुधारणा घडवून आणतो आणि त्यामुळे पर्यावरणीय अवनतीचे प्रमाण कमी होते. थोडक्यात आर्थिक वृद्धी सुरुवातीला पर्यावरणासाठी घातक तर नंतर फायद्याची असते.

मात्र बऱ्याच टिकाकारांच्या मते, आर्थिक वृद्धी सुधारित पर्यावरणासाठी मदतीची ठरण्याची कोणतीही हमी देता येऊ शकत नाही, बऱ्याच वेळा उलटच घडून येते. आर्थिक वृद्धी पर्यावरणाशी सुसंगत बनवण्यासाठी खास लक्ष्याधारित धोरणे राबवण्याची आणि आवश्यक दृष्टिकोन निर्माण होण्याची आवश्यकता असते.

संदर्भ ग्रंथ:-

१. जिभकाटे बी. एल., शास्त्री सुधाकर :भारतीय अर्थव्यवस्था, विश्व पब्लिशर्स अँड डिस्ट्रीब्युटर्स, नागपूर.
२. साठे मधुसूदन:- आशियातील अर्थव्यवस्था, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
३. साठे मधुसूदन:- नव्या जगाचे अर्थकारण, डायमंड पब्लिकेशन, पुणे.
४. शर्मा ओ.पी.:- भारत में नियोजित विकास और आर्थिक उदारीकरण, आर. बी. एस. ए. पब्लिशर्स, जयपुर.

५. देशपांडे श्रीधर व विनायक :- भारतीय अर्थव्यवस्था, हिमालय पब्लिशिंग हाऊस, मुंबई.
६. सवदी अरुण:- आपले पर्यावरण, निराली प्रकाशन, पुणे.

७. झांबरे जी.एन.:- भारतीय अर्थशास्त्र, विकास व पर्यावरण, पिंपळापुरे पब्लिशर्स, नागपूर.